

Sparčios šiandieninės permainos visose visuomenės gyvenimo srityse reiškiasi ir ženkliais šeimos, kaip socialinio instituto, pokyčiais. Per vieną dešimtmetį labai pasikeitė šeimos demografinės charakteristikos. Tarp ryškiausių šeimos pokyčių, kuriuos galima iliustruoti statistiniais ar sociodemografinių tyrimų duomenimis, yra šie: labai sumažėjo vedybų, tuokiamasi vis vyresniame amžiuje, gausėja porų, kurios gyvena kartu santuokos neregistruotos, labai sumažėjo gimstamumas, pirmųjų vaikų gimdymas atidedamas vyresniam amžiui, gausėja nesantuokinių vaikų.

Ar tai yra specifiniai, tik Lietuvai būdingi šeimos pokyčiai? Kodėl jie Lietuvoje prasidėjo būtent XX a. dešimtajame dešimtmetyje? Kodėl jie vyksta tokiais dideliais tempais? Ir ar tikrai jie Lietuvoje vyksta labai sparčiai? Ar šeimos pokyčiai yra tokie gilūs ir lemtingi, kad juos galima būtų vadinti šeimos krize, kaip neretai yra daroma? Visi šie klausimai kyla susipažinus su šeimą apibūdinančių demografinių rodiklių dinamika 1990-2000 m. periodu.

Šio skyriaus tikslas yra aptarti nuo XX a. dešimtojo dešimtmečio pradžios Lietuvoje vykstančius gimstamumo, vedybų bei kitų šeimos demografinių charakteristikų pokyčius.

2.1. GIMSTAMUMAS

Bendrieji gimstamumo pokyčiai. XX a. paskutiniojo dešimtmečio pradžioje prasidėjęs spartus gimstamumo mažėjimas Lietuvoje dažniausiai siejamas su šalies ekonominių sąlygų, šeimų gyvenimo lygio pablogėjimu. Tai lyg ir savaime aiški ir nenuginčijama dabartinio gimstamumo mažėjimo priežastis: didelė ar net didžioji Lietuvos gyventojų dalis susiduria su ekonominėmis problemomis. Šių problemų pasekmė, remiantis ekonomine gimstamumo (prokreacinės) racionalios elgsenos teorija (Becker, Barro, 1986; Carlson, 1992; Robinson, 1997; Bongaarts, Watkins, 1996), – gimstamumo mažėjimas, kaip papildomų išlaidų, susietų su vaikų priežiūra, mokymusi ir pan., minimizavimas. Šios idėjos gyvybingumą, atrodytu, patvirtina tai, kad gimstamumo rodiklių dinamikos posūkis spartaus mažėjimo linkme sutapo su staigiu ir didžiulių dešimtojo dešimtmečio pradžios Lietuvos ūkio nuosmukiu, o kartu ir gyvenimo lygio smukimu. Tačiau negalima pamiršti, kad tuo metu prasidėjo intensyvi ir fundamentali visuomenės transformacija, kuri negalėjo neatsiliepti gyventojų vedybinei bei prokreacinei elgsenai, taip pat ir gimstamumo mažėjimui. Be to, iš esmės tuo pačiu metu gimstamumo mažėjimas ir kiti šeimos pokyčiai prasi-

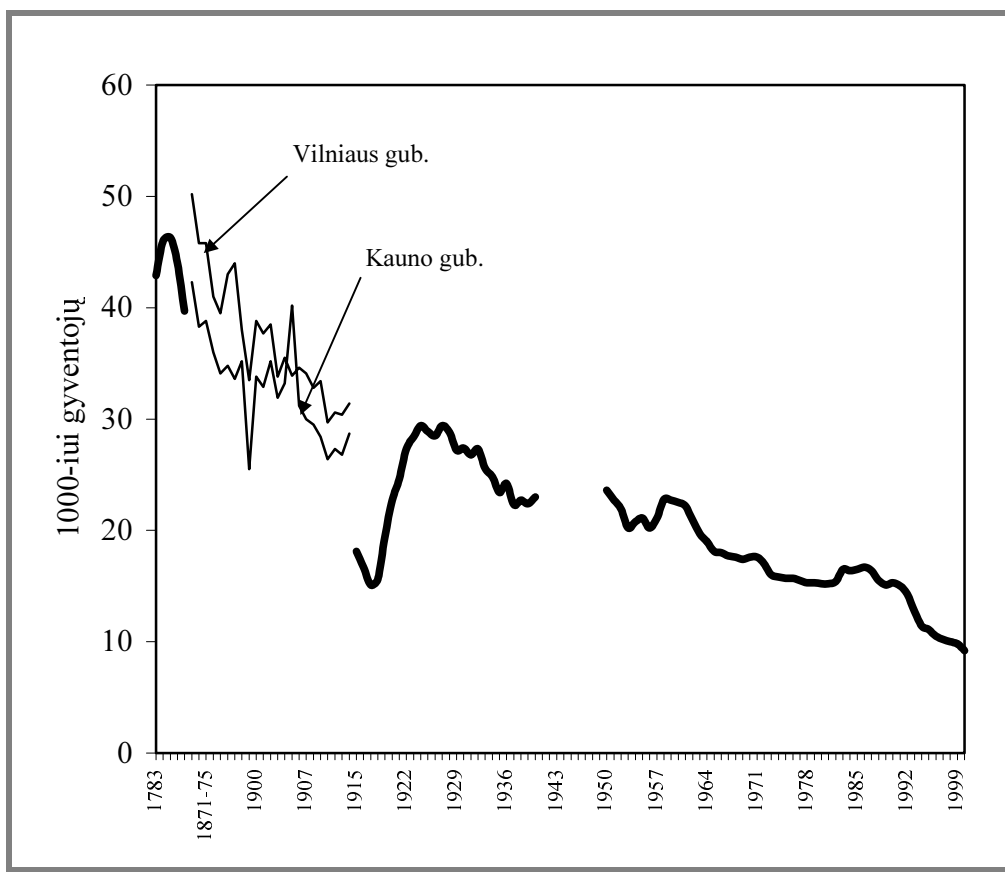
dėjo ir kitose Rytų bei Vidurio Europos šalyse (Macura, 1995; Vishnevky, 1999; Macura, Mochizuki Sternberg, Garcia, 2000). Čia vertėtų atkreipti dėmesį ir į tai, kad panašūs gimstamumo ir šeimos pokyčiai vyksta ir visose išsivysčiusiose Europos, ir ne tik Europos, šalyse (Kaa, 1987; 1996, 1997; Klizing, Macura, 1997; Pinnelli, Rose, 2001; Rabušic, 2001; Macura, Mochizuki Sternberg, Garcia, 2000). Tik jie prasidėjo dviem trim dešimtmečiais anksčiau, vyko lėčiau ir jų prigimtis nesiejama su ekonominės raidos nuosmikiu.

Praėjusiame dešimtmetyje Lietuvoje staiga prasidėjusį ir sparčiai vykstantį gimstamumo mažėjimą vertėtų aptarti ir ilgesnės retrospektyvos kontekste. Nebandant detaliau analizuoti Lietuvos gimstamumo ilgalaikių tendencijų (tai nėra šios knygos tikslas), o tik remiantis anksčiau atliktais tyrimais (Stankūnienė, 1989; Stankūnienė ir kt., 1999), galima pateikti glaustą gimstamumo raidos istoriją.

Labai aukštas (maksimalus) gimstamumas (kai bendrasis gimstamumo rodiklis artimas 40‰) Lietuvoje išliko iki XIX a. pabaigos. Vėliau, einant nuo agrarinės visuomenės išsivystymo stadijos į industrinę, gimstamumas palengva mažėjo (2.1 pav.).

2.1 pav.

Ilgalaikė bendrojo gimstamumo rodiklio dinamika Lietuvoje (gimusių skaičius, tenkantis 1000-iui gyventojų)

Šaltiniai: Biržiška, 1922; Rašin, 1956; Stankūnienė, 1989; duomenys iš įvairių metų statistinių leidinių; Demografijos, 2001.

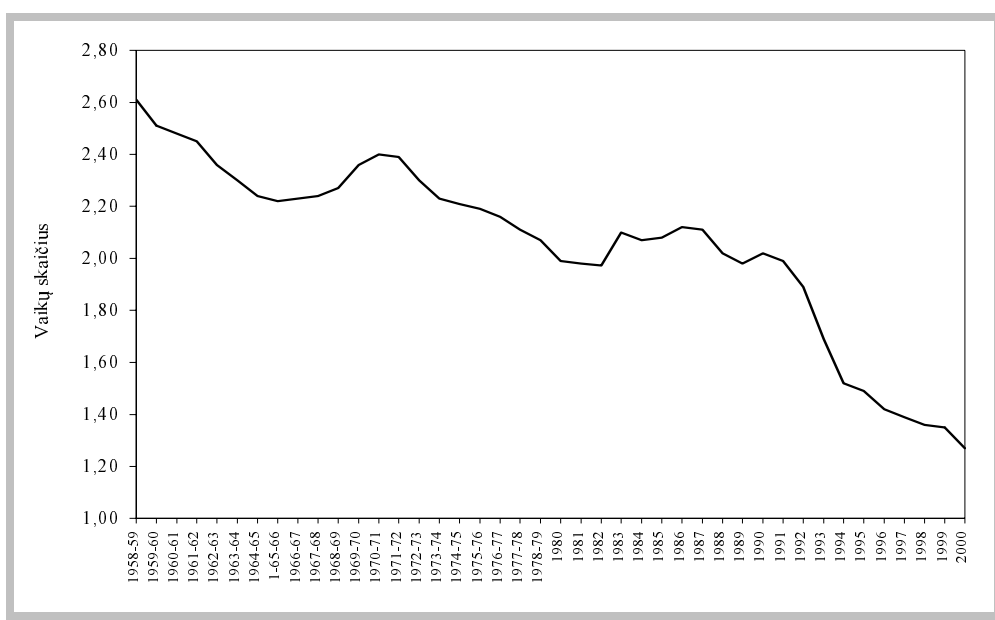
XX a. aštuntajame dešimtmetyje gimstamumas, pasiekęs gana žemą lygį, stabilizavosi ties lygiu, kuris yra artimas paprastajai gyventojų reprodukcijai (bendrasis gimstamumo rodiklis artimas 15‰, suminis gimstamumo rodiklis artimas 2). Toks ly-

gis dar galėtų užtikrinti kartų kaitą. Tokia gimstamumo raida yra dėsningas reiškinys, demografinėse teorijose vadinamas demografiniu perėjimu gimstamumo srityje arba tiesiog gimstamumo perėjimu (*fertility transition*). Lietuvoje jis vyko ilgai - apie 100 metų. Gana ilgą laiką trukę lėti šalies industrializacijos ir urbanizacijos tempai pamažu keitė žmonių gyvenimo būdą, palengva keitėsi ir jų demografinė elgsena. Taigi tokia yra gimstamumo mažėjimo mūsų šalyje priešistorė, liudijanti, kad šiuolaikinis gimstamumo mažėjimas savo trajektorija nėra unikalus reiškinys Lietuvai, tai tik nauja jo stadija. Nėra šis reiškinys unikalus ir kitų šalių patyrimo kontekste. Tačiau dėl to jis netampa mažiau svarbus ir grėsmingas Lietuvos demografinėi perspektyvai, juolab, kad, kaip buvo minėta pirmame skyriuje, gimstamumas pastaraisiais metais yra nukritęs gerokai žemiau demografinę pusiausvyrą užtikrinančios ribos ir lemia depopuliaciją.

2.2 pav.

Suminis gimstamumo rodiklis 1960-2000 m.

(vidutinis vaikų, kuriuos pagimdo moteris per visą gyvenimą, skaičius)

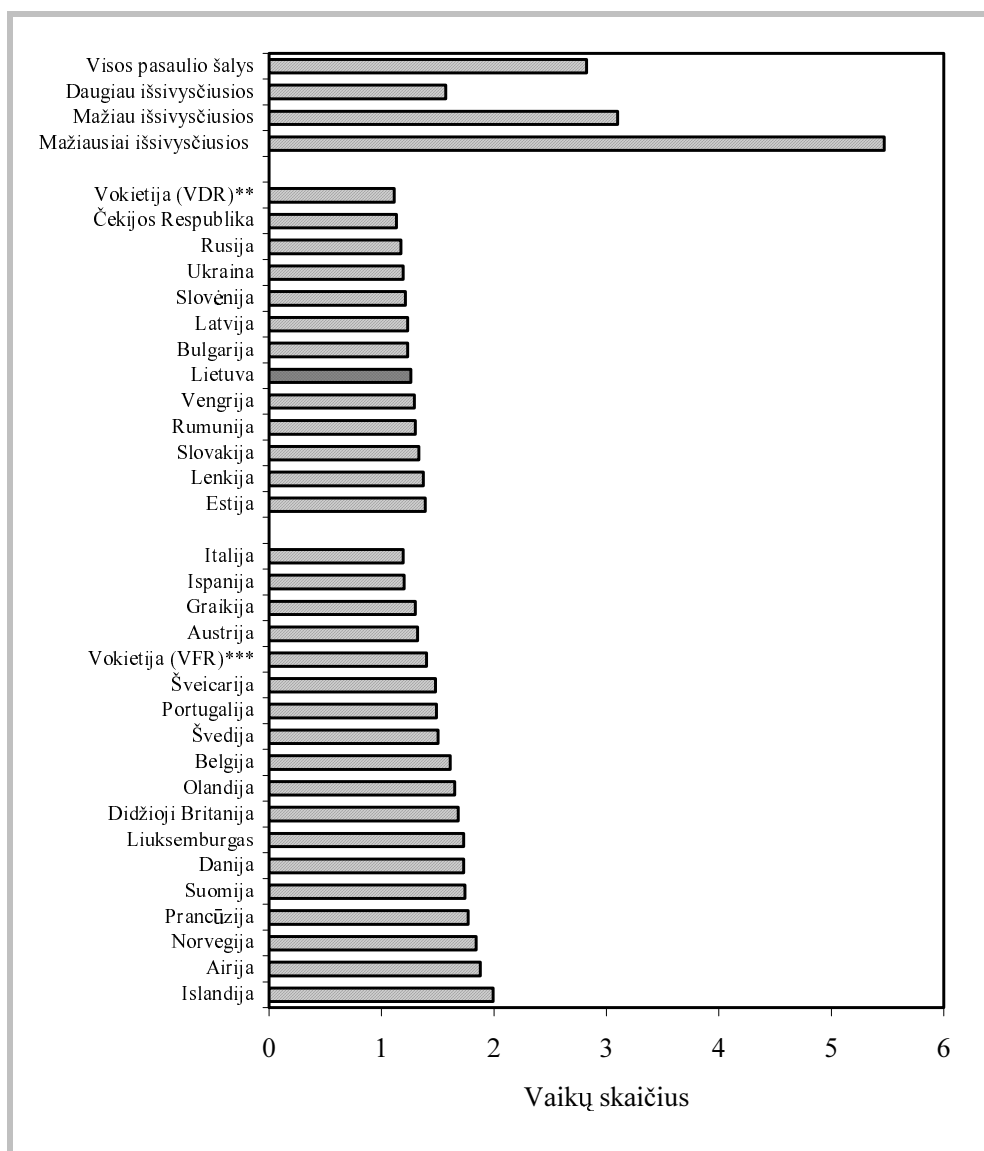
Šaltiniai: Demografijos, 2001.

Pastarasis spartus gimstamumo mažėjimas Lietuvoje prasidėjo XX a. dešimtojo dešimtmečio pradžioje. Jis pakeitė iki tol apie dvidešimt metų buvusį gana stabilų gimstamumą. Apie tai liudija tiek apytiksliai (absoliutus gimusiųjų skaičius, bendrasis gimstamumo rodiklis), tiek pakankamai tiksliai gimstamumo lygį vertinančių rodiklių (suminis gimstamumo rodiklis) dinamika (2.1 pav., 2.2 pav.). 1975-1991 m. Lietuvoje kasmet gimdavo 52-59 tūkst. vaikų, 1000-iui gyventojų tekdavo 15-16 gimusiųjų (bendrasis gimstamumo rodiklis), o vidutinis vaikų, kuriuos moteris pagimdo per savo gyvenimą, skaičius (suminis gimstamumo rodiklis) tuo metu buvo apie 2 (1,97-2,18) (2.1 pav., 2.2 pav.). Tačiau nuo dešimtojo dešimtmečio pradžios gimstamumas Lietuvoje mažėja labai greitai. Absoliutus gimusiųjų skaičius sumažėjo nuo 56,9 tūkst. 1990 m. iki 34,1 tūkst. 2000 m. (Demografijos, 2001), t. y. beveik 1,7 karto. Bendrasis gimstamumo rodiklis atitinkamai sumažėjo nuo 15,3 iki 9,2‰ (2.1 pav., 2.1 priedas), o suminis gimstamumo rodiklis (SGR) - nuo 2,02 iki 1,27 (2.2 pav., 2.1 priedas).

Žemesnis gimstamumas negu Lietuvoje šiuo metu yra tik kai kuriose Europos šalyse (Vakarų Europoje - Italijoje, Ispanijoje; Vidurio Europoje - Čekijoje, Bulgarijoje, Slovėnijoje ir buvusioje VDR; Rytų Europoje - Latvijoje, Rusijoje, Ukrainoje) (2.3 pav.). Iki 2000 m. žemesnis nei Lietuvoje gimstamumas buvo ir Estijoje. Tačiau nuo 1999 m. Estijoje gimstamumas pradėjo didėti, o Lietuvoje toliau tebemažėja, tad gimstamumo lygis 2000 m. Estijoje jau yra didesnis nei Lietuvoje: SGR atitinkamai pagal šalis yra 1,39 ir 1,27 (Demografijos, 2001). Čia vertėtų paminėti, kad Latvijoje gimstamumas nuo 1999 m. taip pat didėja, tačiau jis dar nepasiekė Lietuvos gimstamumo lygio, nors ir labai žemo bei toliau mažėjančio. SGR rodiklis Latvijoje 2000 m. buvo 1,23 (Demografijos, 2001).

2.3 pav.

Suminis gimstamumo rodiklis Europos šalyse 1999 m.*

Šaltiniai: Recent, 2000; World, 2001.

*Pasaulis, mažiausiai išsivysčiusios šalys; mažiau išsivysčiusios šalys, daugiau išsivysčiusios šalys - 1995-2000 m., Ukraina - 1998 m., Lietuva, Latvija, Estija - 2000 m.

** Buvusios VDR teritorija.

*** Buvusios VFR teritorija

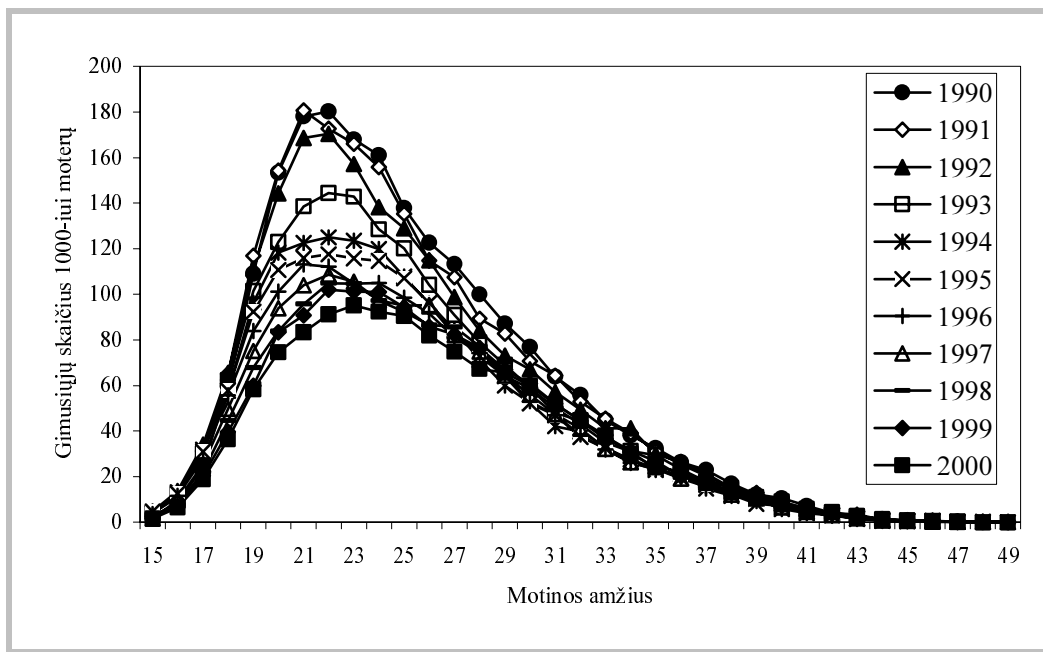
Nors gimstamumas mažėti Lietuvoje pradėjo 1991 m., tačiau sparčiausiai mažėja nuo 1993 m. Būtent 1993-1994 m. gimstamumas mažėjo ypatingai greitai: SGR sumažėjo nuo 1,89 1992 m. iki 1,52 1994 m. Čia pastebima akivaizdi paralelė tarp šalies ekonominės situacijos ir gimstamumo pokyčių. Nors gimstamumas mažėjo ir vėliau, tačiau jo mažėjimo tempai silpo ir 1996-1999 m. buvo įgavę stabilizacijos požymių. Tuo metu SGR Lietuvoje buvo artimas 1,4 (1,35-1,42).

Tai teikė optimizmo, kad prasidėjęs ekonominis pagyvėjimas Lietuvai padės išvengti ypatingai gilaus kaimyninių Baltijos šalių demografinio nuosmukio: ten gimstamumas, ypač Latvijoje, dešimtojo dešimtmečio antroje pusėje buvo pasiekęs rekordiškai žemą lygį (1998 m. SGR rodiklis Latvijoje buvo 1,09 - tai vienas mažiausių rodiklių pasaulyje). Tuo metu Lietuvoje jau buvo laukiama gimstamumo kompensacinio efekto, kuris, pasibaigus ekonominiam nuosmukiui, paprastai pasireiškia gimstamumo padidėjimu, nes realizuojami atidėti gimdymai. Tačiau 2000 m. gimstamumas Lietuvoje vėl pastebimai smuktelėjo žemyn. SGR sumažėjo iki 1,27. Tuo tarpu kaimyninėse Baltijos šalyse šis gimstamumo rodiklis nuo 1999 m. auga. Galbūt 1999 m. pabaišos - 2000 metų Lietuvos ūkio nestabilumas, Rusijos ekonominės krizės atgarsiai paliko savo pėdsakus ir mūsų šalies gyventojų demografinėje elgsenoje?

Gimstamumo lygis pagal motinos amžių. Gimstamumo rodiklių pagal motinos amžių (specifinių gimstamumo rodiklių) kreivės formos kitimas XX a. paskutiniajame dešimtmetyje Lietuvoje buvo gana prieštaringas. Bendriausias specifinių gimstamumo rodiklių pastarųjų pokyčių bruožas buvo tas, kad, mažėdami beveik visose amžiaus grupėse, jie labiausiai mažėjo reproduktyviausiame amžiuje - 20-25 metų amžiaus moterų grupėje (2.4 pav.).

2.4 pav.

Specifiniai gimstamumo rodikliai 1990-2000 m.

Šaltinis: Demografijos, 2001.

Šiuo periodu specifinių gimstamumo rodiklių kreivė ne tik pažemėjo, bet ir, prarasdama aiškų piką, įgauna vyresniam amžiui atidėtų gimdymų formą (2.4 pav.). Nors didžiausi gimstamumo rodikliai šiuo metu yra būdingi 21-26 metų amžiaus moterims, tačiau jie yra beveik du kartus mažesni nei 1990 m.

Apie gimstamumo “senėjimą” jau pradėjo liudyti ir vidutinis motinos, gimdančios pirmą vaiką, amžius, kuris nuo 1995 m., nors ir palengva, bet nuolat auga: padidėjo nuo 23,04 metų 1994 m. iki 23,89 metų 2000 m. (Demografijos, 2001).

Bendrasis gimusių vaikų skaičius mažėja, bet didėja dalis tų, kuriuos gimdo vyresnės nei 35 metų amžiaus motinos. 1991 m. tokių vaikų dalis buvo 6,5 proc., 2000 m. - 8,6 proc. Nors pirmagimių, kuriuos gimdo moterys, peržengusios 35 metų amžių, yra labai maža, tačiau jų pastarajame dešimtmetyje pastoviai daugėjo: atitinkamai pagal metus jų dalis padidėjo nuo 1,9 proc. iki 2,8 proc. Tai irgi liudija, kad vaikų gimdymas atidedamas vyresniam amžiui.

Vaikai pagal gimimo seką. Iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad vaikų gimimo seka (*births by order*) analizuojamu periodu iš esmės nesikeitė. Kaip ir anksčiau apie pusę visų gimusiųjų sudaro pirmieji vaikai, apie trečdalį - antrieji ir beveik penktadalį - tretieji ir paskesni vaikai (2.1 lentelė). Tačiau giliau paanalizavus duomenis matyti gerojai neįprasti pokyčiai. 1990 metų pradžioje sumažėjo visų vaikų skaičius: tiek tų, kurie gimė pirmieji, tiek tų, kurie gimė antrieji, tretieji ir t. t. Tačiau nuo dešimtmečio vidurio, toliau mažėjant gimstamumui, didesnės sekos gimusių dalis ir net absoliutūs skaičiai auga: nors pirmųjų ir antrųjų vaikų mažėja (2.5 pav., 2.1 lentelė), trečiųjų ir ketvirtųjų vaikų gimstamumas nuo 1990-ųjų vidurio yra gana stabilu (svyruoja nedideliu diapazonu), penktųjų ir paskesnių vaikų skaičius palengva auga. Tiesa, vaikų, kurie gimė penktieji ir paskesni, yra nedaug: kasmet šalyje gimsta tik kiek daugiau nei 1000 tokių vaikų, bet jų gausėja.

2.1 lentelė

Gimusių vaikų struktūra pagal gimimų seką (procentais)

Metai	Vaikai pagal gimimo seką						
	Iš viso	Pirmieji	Antrieji	Tretieji	Ketvirtieji	Penktieji	Šeštieji ir paskesni
1990	100	47,9	36,2	10,8	3,0	1,2	1,0
1995	100	50,2	34,6	9,7	3,1	1,2	1,1
1996	100	49,2	35,2	10,0	3,0	1,4	1,2
1997	100	48,2	35,4	10,3	3,3	1,4	1,4
1998	100	46,4	35,9	10,9	3,7	1,5	1,5
1999	100	46,4	34,9	11,6	3,9	1,5	1,6
2000	100	46,8	34,2	11,7	4,0	1,7	1,6

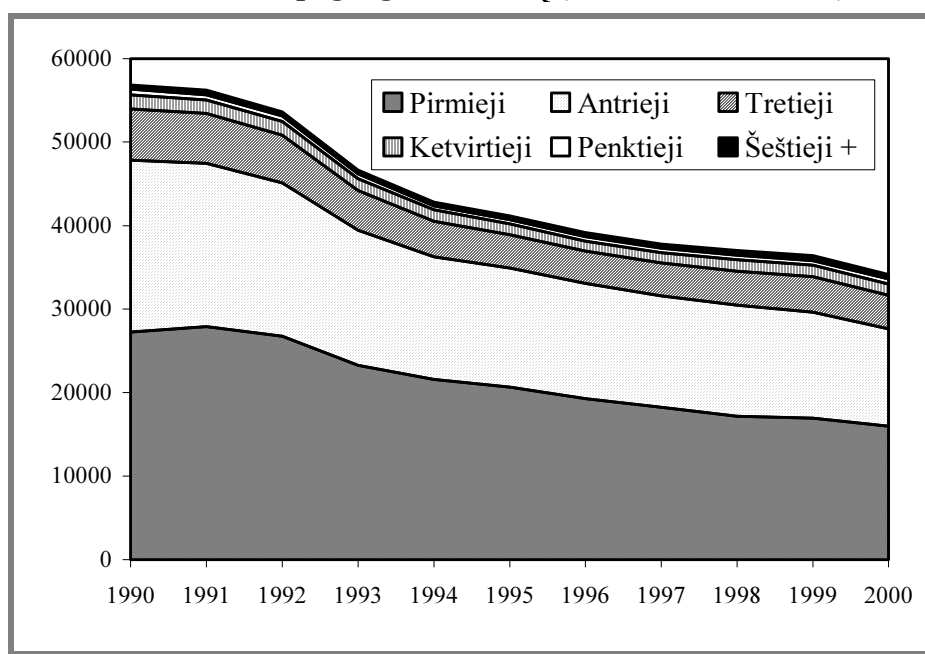
Šaltinis: Paskaičiuota pagal Demografijos, 2001.

Pirmųjų ir antrųjų vaikų procentinė dalis taip pat mažėja (sumažėjo nuo 84 proc. 1990 m. iki 81 proc. 2000 m.), o paskesnių vaikų - didėja (atitinkamai padidėjo nuo 16 proc. iki 19 proc.) (2.1 lentelė). Taigi gimstamumo mažėjimo problema yra ne ta-

me, kad mažėja daugiavaikių šeimų (atvirksčiai - jų daugėja), o, kad negimdomi pirmieji ir antrieji vaikai. O juk jie sudaro daugiau nei 3/4 visų vaikų ir lemia bendrą gimstamumo lygį.

2.5 pav.

Vaikai pagal gimimo seką (absoliučiais skaičiais)

Šaltinis: Demografijos, 2001.

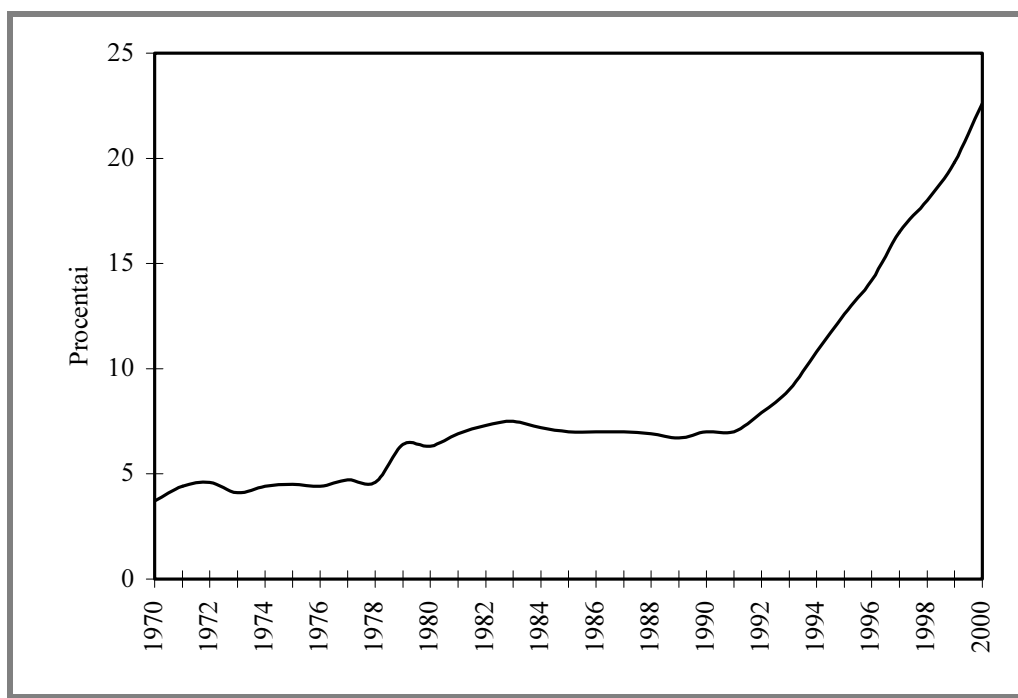
Nesantuokiniai vaikai. Sparčiai mažėjantį gimstamumą Lietuvoje lydi ir kitas besikeičiančios prokreacinės elgsenos bruožas - nesantuokinių vaikų dalies didėjimas. Nesantuokinių vaikų dalis bendrame gimusių vaikų skaičiuje ilgą laiką Lietuvoje buvo gana stabili ir, palyginti su kitomis šalimis, maža. Turimais duomenimis, visą XX a. nesantuokinių vaikų dalis Lietuvoje svyravo 3-7 proc. diapazonu, išskyrus rezistencijos kovų periodą (Stankūnienė ir kt., 1999). Tačiau pastaraisiais gimstamumo mažėjimo metais nesantuokinių vaikų gerokai padaugėjo. Dar 1992 m. nesantuokinių vaikų dalis tarp visų gimusiųjų Lietuvoje sudarė 7 proc., o 2000-aisiais - 22,6 proc., t. y. patrigubėjo. Absoliutus nesantuokoje gimusių vaikų skaičius padidėjo nuo 4 tūkst. 1990 m. iki 7,7 tūkst. 2000 m. (Demografijos, 2001).

Sparčiai daugėja nesantuokinių vaikų, kuriuos gimdo jauniausio reproduktyvaus amžiaus moterys (16-29 metų). Tokių vaikų skaičius 1990-2000 m. padvigubėjo. Daugėja nesantuokinių vaikų, gimdomų ir vyresnio reproduktyvaus amžiaus moterų.

Nors dešimtajame dešimtmetyje nesantuokinių vaikų Lietuvoje smarkiai padaugėjo, tačiau, palyginti su padėtimi Baltijos bei kai kuriose kitose Europos, ypač Skandinavijos šalyse, galima teigti, kad šis procesas mūsų šalyje tėra užuomazgos stadijoje (2.7 pav.). Nesantuokinių vaikų dalis bendrame gimusiųjų skaičiuje Latvijoje 2000 m. sudarė 40,3 proc., Estijoje - 54,5 proc., Islandijoje - 65,8 proc., Švedijoje - 55,3 proc., Norvegijoje - 49,6, Danijoje - 44,6, Didžiojoje Britanijoje - 39,5 (Recent, 2001).

2.6 pav.

Ne santuokoje gimusių vaikų dalies dinamika 1970-2000 m. (procentais)

Šaltiniai: Įvairių metų demografinės statistikos leidiniai.

Prokreacinės nuostatos. 1988, 1990, 1994-1995 ir 2001 m. įvairių sociodemografinių tyrimų rezultatai leidžia pastebėti, kad praėjusiame dešimtmetyje sparčiai keitėsi ir prokreacinės nuostatos. Norimas vaikų skaičius sumažėjo nuo 2,8 1988 ir 1990 m.¹ iki 2,1 1994-1995 m.² 2001 m. rudenį atlikto tyrimo³ rezultatai parodė, kad prokreacinės nuostatos toliau nebesilpnėja ir šiuo metu net yra požymių, kad norima turėti šiek tiek daugiau vaikų nei dešimtojo dešimtmečio viduryje. Reproduktyvaus amžiaus respondentai nurodė, kad norimas vaikų skaičius vidutiškai yra 2,2.

1994-1995 m. tyrimo rezultatai atskleidė dar vieno prokreacinės elgsenos reiškinio užuomazgas: savanoriškos bevaikystės pradžia. Apie 10 proc. jauniausių kartų atstovų (gimusių aštuntojo dešimtmečio pradžioje) nurodė, kad jie iš viso nenorėtų turėti vaikų. Toks reiškinys Vakarų šalyse atsirado dviem trim dešimtmečiais anksčiau (Kaa, 1997).

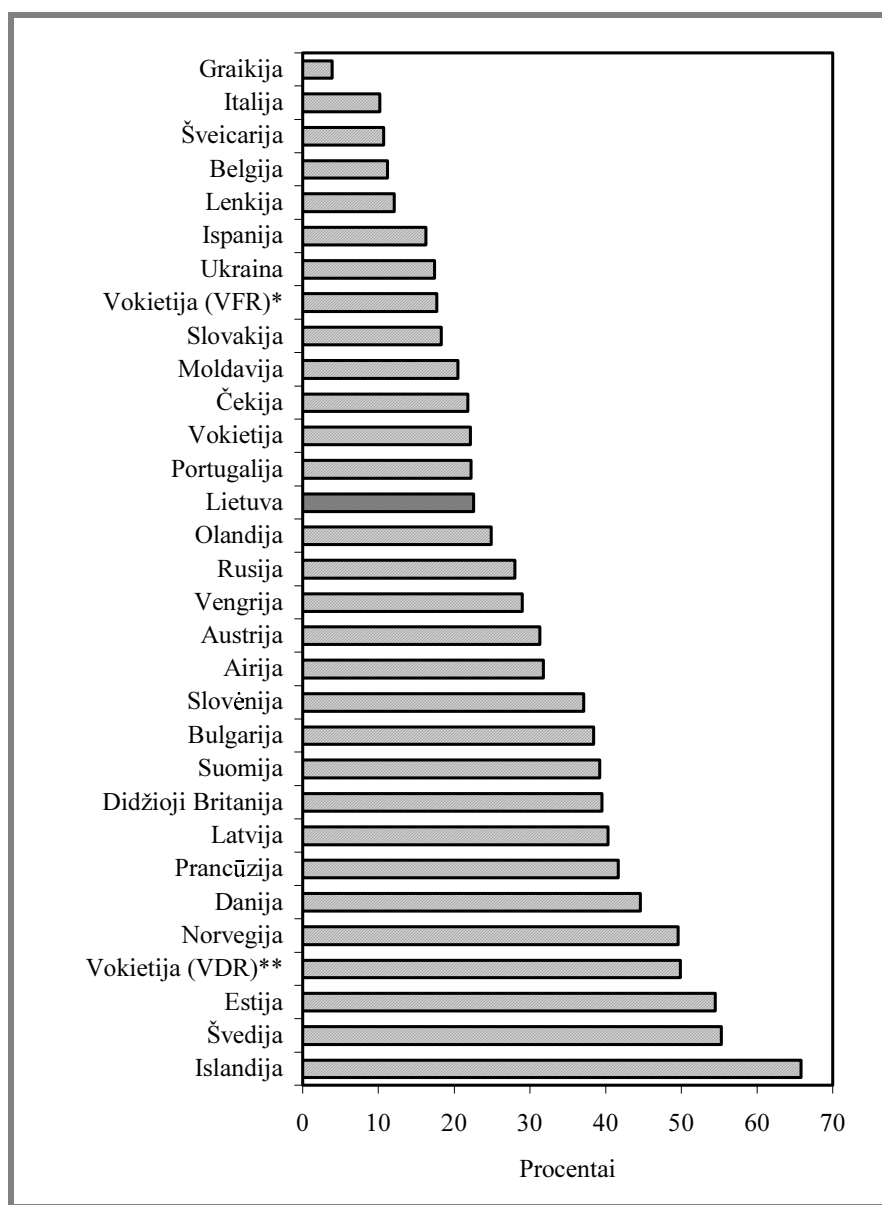
¹ 1988 ir 1990 m. tyrimus atliko Lietuvos MA Ekonomikos instituto Demografijos skyrius (1988 m. - N=2880; 1990 m. - N=1680; respondentai: darbingo amžiaus moterys ir vyrai).

² Tarptautinis tyrimas *Šeima ir gimstamumas*. Tyrimą Lietuvoje atliko LFSI Demografinių tyrimų centras (N=5000; respondentai: 18-49 metų moterys ir vyrai).

³ Tarptautinis tyrimas *Gyventojų politikos poreikio vertinimas*. Tyrimą Lietuvoje atliko LFSI Demografinių tyrimų centras (N=1400; respondentai: 18-75 metų moterys ir vyrai).

2.7 pav.

Ne santuokoje gimusių vaikų dalis įvairiose Europos šalyse (procentais)
(paskutiniai turimi duomenys)

Šaltinis: Recent, 2001.

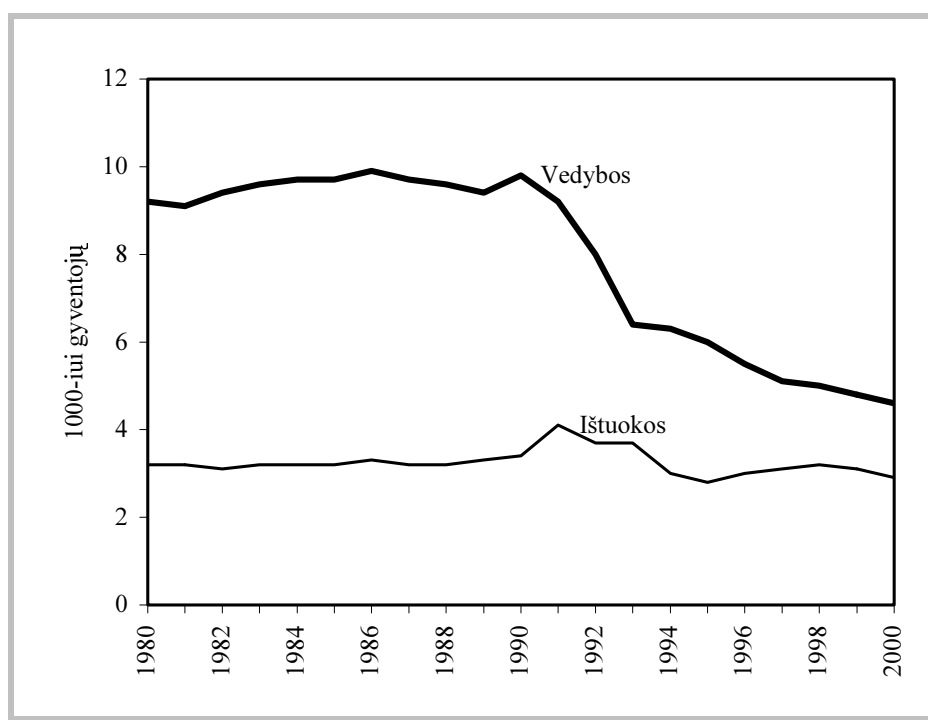
* Buvusios VFR teritorija.

** Buvusios VDR teritorija

2.2. VEDYBOS IR ŠEIMA

Vedybos. Pastarieji šeimos pokyčiai Lietuvoje pirmiausia pradėjo reikštis vedybų skaičiaus mažėjimu. Vedybų skaičius sumažėjo nuo 36,3 tūkst. 1990 m. iki 16,9 tūkst. 2000 m., t. y. daugiau nei per pusę. Bendrasis vedybų rodiklis (vedybų skaičius 1000-iui gyventojų) atitinkamai sumažėjo nuo 9,8 iki 4,6 (2.8 pav.).

Vedybų ir ištuokų bendrųjų rodiklių dinamika
1980-2000 m.

Šaltinis: Demografijos, 2001.

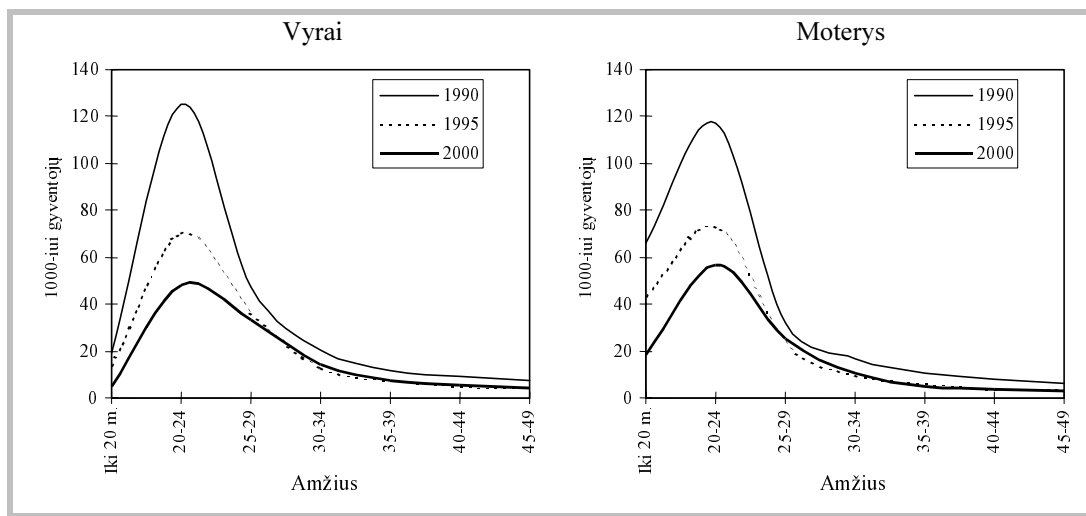
Posūkis vedybų skaičiaus mažėjimo linkme įvyko dešimtojo dešimtmečio pradžioje. Labai sparčiai šis skaičius mažėjo 1991-1993 m. Vedybų mažėjimas, nors vėliau ir gerokai sulėtėjo, tačiau tebesitęsia iki šiol (2.8 pav.).

Skyrybų bendrieji rodikliai (skyrybų skaičius 1000-iui gyventojų) pastaraisiais metais svyravo 3,9-4,1% diapazonu ir nerodo aiškesnės didėjimo ar mažėjimo tendencijos⁴.

Nors praėjusio dešimtmečio vyrų ir moterų vedybų pagal amžių rodikliai mažėjo visose amžiaus grupėse, tačiau ryškiausias šių pokyčių bruožas buvo itin spartus ir didelis rodiklių mažėjimas jauniausiose vedybinio amžiaus grupėse, kuriose paprastai tuokiamasi dažniausiai. 20-24 metų amžiaus vyrų specifinis vedybų rodiklis (vedybų skaičius 1000-iui atitinkamo amžiaus žmonių) sumažėjo nuo 125‰ 1990 m. iki 48‰ 2000 m., moterų - nuo 117 iki 57, t. y. daugiau nei per pusę. Vedybų rodikliai labai sumažėjo ir pačiose jauniausiose vedybinio amžiaus grupėse (iki 20 metų) (2.9 pav.).

⁴ Čia reikia pažymėti, kad tiek vedybų, tiek skyrybų bendrieji rodikliai tik labai apytiksliai charakterizuoja šiuos demografinius procesus.

Vedybų specifiniai rodikliai pagal amžių

Šaltinis: Demografijos, 2001.

Vedybų „senėjimas“. Šeimos ir gimstamumo tyrimo rezultatai leido identifikuoti naują demografinį reiškinį Lietuvoje, prasidėjusį dešimtajame dešimtmetyje - vedybų „senėjimą“, t. y. vedybų atidėjimą vyresniam amžiui. Iki XX a. vidurio, visu tarpukario nepriklausomos Lietuvos periodu buvo paplitusios vėlyvos vedybos (Stankūnienė, 2001). Po Antrojo pasaulinio karo iki pat dešimtojo dešimtmečio pradžios vedybos Lietuvoje „jaunėjo“. Tačiau nuo praėjusio dešimtmečio pradžios jaunimas vedybas vis dažniau atideda vyresniam amžiui. Šie procesai Vakarų šalyse prasidėjo prieš tris dešimtmečius (Kaa, 1987, 1997) ir yra gerokai pažengę, tuo tarpu Lietuva yra tik jų prieangyje.

Vedybinės elgsenos pokyčiai pirmiausia palietė aštuntojo dešimtmečio pradžioje (1971-1975 m.) gimusiųjų kartą. Ši karta vedybinio amžiaus sulaukė pastarųjų politinių, socialinių ir ekonominių pokyčių, kuriuos lydėjo gili ekonominė krizė, pradžioje. Kaip žinia, ekonominis nuosmukis paprastai daro įtaką vedybinei elgsenai: vedybos dažnai nukeliamos iki ekonominio pagyvėjimo. Be to, ši karta buvo pirmoji, dar vedybinio amžiaus pradžioje turėjusi galimybę susipažinti su Vakarų šalių vertybėmis, gyvenimo stiliumi, modernia kontracepcija. Nemaža dalis 1966-1970 m. kartos atstovų, kurie iki pastarųjų pokyčių dar nebuvo vedę, vedybas taip pat atidėjo. Nors vakarietišku vertybių perėmimas ir vedybinės elgsenos imitacija akivaizdžiausiai prasidėjo nuo aštuntojo dešimtmečio pradžioje gimusios kartos, tačiau palietė ir vyresnes kartas.

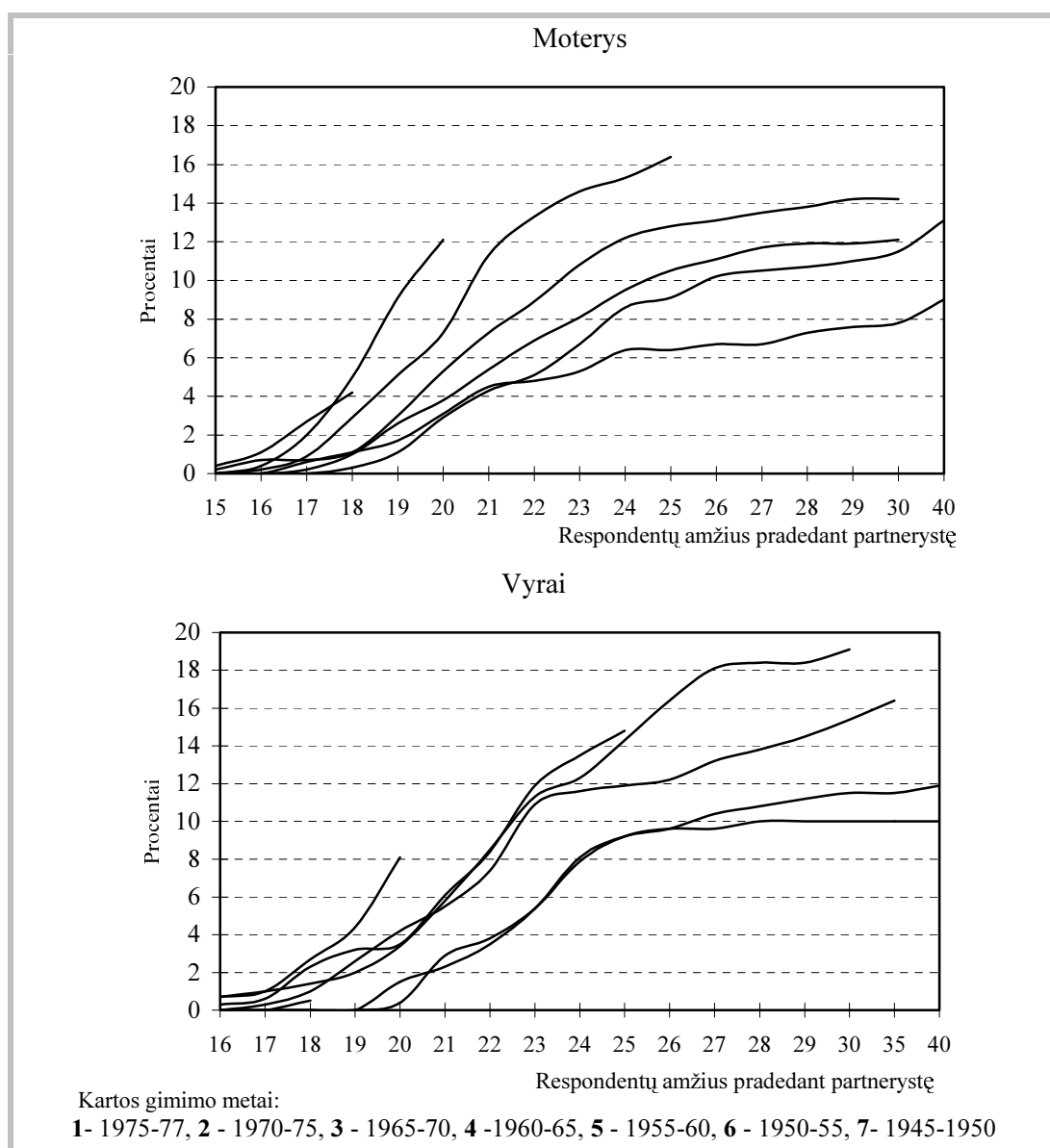
Nuo praėjusio dešimtmečio vidurio jau ir statistiniai duomenys fiksuoja vedybų „senėjimą“. Vyrų ir moterų, besituokiančių pirmą kartą, vidutinis amžius nors ir palengva, tačiau nuo 1993 m. pastoviai didėja. Vyrų, besituokiančių pirmą kartą, vidutinis amžius padidėjo nuo 23,8 metų 1992 m. iki 25,7 metų 2000 m. (t. y. beveik dviem metais), moterų - nuo 22,1 iki 23,6 metų (pusantrų metų) (Demografijos, 2001).

Neregistruotos santuokos. Vis didesnė jaunimo dalis, ir ypač atidedanti vedybas, gyvena neregistruotose santuokose. Tai naujas reiškinys mūsų visuomenėje. Dar prieš dešimtmetį katalikiškos kultūros visuomenė tokios vedybinės elgsenos netoleravo, o

tai stabdė neregistruotų šeimų plitimą. Tačiau nuo praėjusio dešimtmečio šio tipo šeimų plitimas primena sprogimą (2.10 pav.): vis didesnė kiekvienos jaunesnės kartos dalis pirmąją partnerystę pradeda jos neregistruvusi. Statistinių duomenų, fiksuojančių šį reiškinį, nėra. Tačiau *Šeimos ir gimstamumo* tyrimo rezultatai parodė, kad apie 15-16 proc. vyrų ir moterų, gimusių aštuntojo dešimtmečio pradžioje, sulaukę 25 metų amžiaus jau turėjo gyvenimo neregistruotoje santuokoje patirties, o tuo tarpu dvidešimt metų vyresnės kartos atitinkami vedybinės elgsenos rodikliai buvo apie 6-8 proc.

2.10 pav.

Neregistruotų santuokų paplitimas (pirma partnerystė)
(kumuliaciniais procentais)

Šaltinis: *Šeimos ir gimstamumo* tyrimo duomenys.

Jei palyginsime šio reiškinio paplitimo mastus Lietuvoje ir Vakarų, ypač Šiaurės Europos, bei kaimyninėse Baltijos šalyse, matysime, kad mūsų šalyje jo tėra užuo-

mazga. Tarptautinio lyginamojo tyrimo *Gimstamumas ir šeima* (įvairiose šalyse atlikto 1990 metų pradžioje) rezultatai rodo, kad net 78 proc. 25-29 metų (amžius apklausos metu) Švedijos moterų, sulaukusių 25 metų, jau buvo patyrusios pirmą partnerystę, kaip neregistruotą santuoką, Suomijoje - 71 proc., Prancūzijoje - 64 proc., Norvegijoje - 61 proc., Estijoje - 63 proc., Šveicarijoje - 55 proc., Latvijoje - 42 proc., o Lietuvoje - 16 proc. (Klijzing, Macura, 1997).

Nauja šeimos kūrimo strategija įvairiose gyventojų grupėse plinta skirtingai. Pavyzdžiui, daug priklauso nuo tėvų šeimos stabilumo, t. y. vaikystės patirties ir dar vaikystėje susiformavusio supratimo apie šeimą. Minėto tyrimo duomenimis, asmenys, kurių tėvai išsiskyrė, kai jie dar buvo vaikai (neturėjo 15 metų), anksčiau pradeda vedybinį gyvenimą ir beveik apie du kartus dažniau jį pradeda santuokos neregistruotą, nei tie, kurie iki 15 metų augo su abiem tėvais. Tai yra viena iš tėvų skyrybų pasekmių.

2.3. GIMSTAMUMO IR ŠEIMOS POKYČIŲ VEIKSNIAI

Dėl sparčių ir esminių visuomenės pokyčių keičiasi ir demografinė raida. Nacionalinis atgimimas, Lietuvoje prasidėjęs devintojo dešimtmečio pabaigoje, Nepriklausomybės atgavimas 1990 m. ir pasirinktas kelias atviros, liberalėjančios visuomenės ir rinkos ekonomikos linkme yra lydimi fundamentalių pagal turinį, didžiulių pagal mastus ir sparčių savo tempais šeimos instituto pokyčių. Keičiasi vedybinė ir prokreacinė elgsena. Prasideda šeimos transformacija: silpnėja tradicinės šeimos bruožai, ryškėja nauji, jau kuris laikas būdingi Vakarų šalims, keičiasi šeimos formavimo strategija. Šiuos pokyčius lemiantys veiksniai skiriasi savo kilme, poveikio trukme ir stiprumu.

Vieni veiksniai yra ilgalaikiai, paveldėti iš praeitų dešimtmečių ir toliau tebeveikiantys šiuo esminių visuomenės pokyčių periodu. Kiti yra nauji, tik pastaruju metu pradėję daryti įtaką šeimos pokyčiams. Treti gi yra trumpalaikiai ir pirmiausia lemia demografinių tendencijų svyravimus arba tampa ilgalaikių procesų postūmiu. Viena aišku, kad visų tipų veiksniai yra labai persipynę ir daro didelę įtaką šeimos instituto transformacijai.

Per labai trumpą laiką iš esmės pasikeitusi politinė, ekonominė, socialinė, kultūrinė aplinka verčia žmones adaptuotis prie naujų sąlygų, būti socialiai aktyviems, kartu išlaisvina juos nuo daugybės iki šiol ribojusių įstatyminių ir socialinių normų, kuria prielaidas saviraiškai ir pasirinkimo galimybei įvairiose gyvenimo srityse. Tai didina orientaciją į profesinę veiklą, atitolina šeimos formavimą.

Nors nacionalinis atgimimas, šalies valstybingumo įtvirtinimas skatino ir tebeskatina etnokultūrinio savitumo ir tradicijų išsaugojimą, tačiau liberalėjanti aplinka su po daugelio metų atsivėrusia galimybe įsijungti į Europos ir pasaulio žmonijos bendriją tampa stipriu stimulu perimti labiau pažengusių šalių visuomenės technologiją, gyvenimo stilių, normas, nuostatas, vertybes, neretai neatsižvelgiant į kai kurių jų galimą destruktinį poveikį. Juolab, kad Lietuva, kaip ir bet kuri kita ilgai buvusi izoliuota ir silpniau išsivysčiusi šalis, po daugelio metų atsivėrus sienoms, neturėdama socialinio imuniteto, tampa nesunkiai pažeidžiama pigios kultūros ir deviantinių reiškinių. Visuomenė, patyrusi izoliaciją, yra imli vakarietiškomis (Bongaarts, Wat-

kins, 1996), ne tik materialiosioms, bet kultūrinėms, dvasinėms vertybėms bei elgsenos normoms, tarp jų ir vedybinei bei prokreacinei. Tai taip pat lemia Vakaruose jau gerokai pažengusių šeimos transformacijos, jos formalizacijos silpnėjimo (Manting, 1994) reiškinių plitimą ir mūsų šalyje.

Čia vertėtų bent trumpai paminėti ir kai kurias nuo praeito dešimtmečio besiformuojančias sąlygas bei santykius, prie kurių posovietinei visuomenei nelengva prisitaikyti. Būsto rinkos įsigalėjimas ir labai išaugusios butų kainos ne tik dar opesniu daro šeimų apsirūpinimą būstu, bet daliai jų tampa neprieinamu dalyku įžiūrimoje perspektyvoje. Gili dešimtojo dešimtmečio pradžios ekonominė krizė, kainų kilimas, pasiekęs hiperinfliacijos lygį, nedarbo atsiradimas ir jo gilėjimas pastaraisiais metais, ypač aštriai paliečiantis jaunimą, neoficialiojo darbo plitimas rinkos santykių kūrimosi pradžioje ir jo išlikimas iki šiol, visuomenės turtinė diferenciacija, dalies visuomenės nuskurdimas bei socialinio saugumo garantijų neadekvatus kūrimas lemia socialinę riziką, ypač darbinę karjerą pradedančiųjų tarpe. Tai, be abejo, verčia jaunimą keisti elgseną kuriant šeimą, atsakingiau vertinti galimybes, siekiant užtikrinti šeimos gerovę ar net vengti vedybinių įsipareigojimų ir atsakomybės.

Postūmis šiems reiškiniams atsirasti buvo dešimtojo dešimtmečio pradžios socialiniai ekonominiai pokyčiai, socialinių garantijų netektis, ekonominio nuosmukio sunkumai, tačiau jų plitimo universalėjimui įtakos turi būtent vykstančių pokyčių esmė -ėjimas į liberalią ir rinkos ekonomikos visuomenę bei individualizacijos proceso gilėjimas.

Apibendrinant galima teigti, kad vedybinės ir prokreacinės elgsenos kitimą pastaraisiais metais lėmė tiek laikini veiksniai, būdingi tik pereinamajam bei krizių periodams, tiek fundamentalūs, atsirandantys įsigalint rinkos ekonomikos santykiams, liberalėjant aplinkai bei gilėjant individualizacijai. Pirmųjų poveikis pastaruoju metu buvo stiprus ir lėmė vedybų, vaikų gimimo atidėjimą, bent jau laikinai. Tačiau būtent fundamentalieji veiksniai lemia šeimos transformaciją, vedybų ir gimstamumo "senėjimą", vakarietiškos šeimos formavimo strategijos plitimą. Visi šeimą transformuojantys veiksniai esminių pokyčių periodu veikia labai persipynę ir gana prieštarinčiai.

IŠVADOS

Nuo XX a. dešimtojo dešimtmečio pradžios vykstantys spartūs ir esminiai socialinės, ekonominės, kultūrinės aplinkos pokyčiai Lietuvoje lemia šeimos transformaciją. Nyksta tradicinės šeimos bruožai, ryškėja nauji, jau kelintą dešimtmetį būdingi Vakarų šalims. Keičiasi vedybinė ir prokreacinė elgsena:

- labai sumažėjo ir tebemažėja vedybų, šeimos kūrimas atidedamas vyresniam amžiui;
- gimstamumas tapo labai žemas, gerokai žemesnis, nei galėtų užtikrinti kartų kaitą, ir toliau mažėja. Pirmuosius vaikus moterys ima gimdyti būdamos jau vyresnio amžiaus;
- vis rečiau šeimos kuriamos tradiciškai - tuokiantis, t. y. kai šeimos susikūrimo pradžia sutampa su vedybomis. Vis daugiau porų pradeda gyventi ne-

susituokusios. Tokia elgsena būdinga jau gan didelei daliai jaunesnių, ir ypač pačių jauniausių, kartu atstovų;

- ❑ sparčiai daugėja ne santuokoje gimusių vaikų;
- ❑ liberalėja visuomenės požiūris į gyvenančius nesusituokus, nyksta akivaizdi netolerancija jiems. Nors neregistruotos santuokos iki šiol dažniausiai Lietuvoje trunka neilgai ir yra arba preliudija vedyboms, arba laikina alternatyva registruotoms, tačiau sparčiai vakarėjančios visuomenės sąlygomis tokia vedybinė elgsena gali greitai virsti normatyvinė, o neregistruotos santuokos - universaliu reiškiniu.

LITERATŪRA

- Becker G.S., R.J.Barro, (1986). Altruism and the economic theory of fertility. In: Below replacement fertility in industrial societies: causes, consequences, policies. Eds. K.Davis, M.S.Bernstam, R.Ricardo-Campbell. Population and Development Review 12 (Supp.).
- Biržiška V., (1922). Iš Lietuvos gyventojų statistikos XVIII amžiaus gale. Mūsų senovė, 4/5. Tilžė.
- Bongaarts, J, S.Watkins, (1996). Social interactions and contemporary fertility transition. Population and Development Review, vol. 22, no. 4.
- Carlson E., (1992). Inverted Easterlin fertility cycles and Kornai's "soft" budget constraint. Population and Development Review, vol. 18, no. 4.
- Demografijos metraštis 2000, (2001). Statistikos departamentas, Vilnius.
- Klizing E., M.Macura, (1997). Cohabitation and extra-marital childbearing: early FFS evidence. Paper presented for the XXIII IUSSP General Population Conference, 11-17 October 1997, Beijing.
- Macura M., (1995). Fertility and nuptiality changes in central and Eastern Europe: 1982-1993. Studia Demograficzne, Nr 4/122.
- Macura M., Y. Mochizuki Sternberg, J.L.Garcia, (2000). Europe's fertility and partnership: selected development during the last ten years. Geneva (monuscript).
- Manting D., (1994). Dynamics in marriage and cohabitation. Amsterdam.
- Pannelli A., A. de Rose, (2001). Delayed fertility in Europe: determinants and consequences. EAPS Population Conference 7-9 June 2001, Helsinki.
- Rabušic L., (2001). Value change and demographic behaviour in the Czech Republic. Czech Sociological Review, IX, (1/2001).
- Rašin A.T., (1956). Nselenie Rosii za 100 let. Moskva [*rusų kalba*].
- Recent demographic developments in Europe 2000, (2000). Council of Europe, Strasbourg.
- Recent demographic developments in Europe, 2001, (2001). Council of Europe, Strasbourg.
- Robinson W., (1997). The economic theory of fertility over three decades. Population Studies, vol. 51.
- Stankūnienė V., (2001). A changing Lithuanian family throughout the 20th century. - The XXIV General Population Conference, Salvador - Brazil, 18-24 August 2001. Session 44: The demography of Central and Eastern Europe".
- Stankūnienė V., M.Baublytė, V.Kanopienė, S.Mikulionienė, (1999). Gimstamumas ir šeima: biografinis požiūris. Vilnius.
- Stankūnienė V., (1989). Vosproizvodstvo naselenija Litvy. – Demograficheskoe razvitie Litvy: retrospektiva, sovremennie problemy, sravnitel'nij analiz. Vilnius [*rusų kalba*].
- van de Kaa D., (1996). Anchored narratives: the story and findings of half a century of research into the determinants of fertility. PDOD-Paper No 35. The Hague.
- van de Kaa D., (1987). European second demographic transition. Population Bulletin. Vol. 42. No 1 March.
- van de Kaa D., (1997). Options and sequences European demographic patterns. NETHUR. The Hague.
- Vishnevsky A., (1999). Demographic processes in the post-Soviet states. Revue Baltique, No 13.
- World population prospects, (2001). The 2000 revision. Vol. 1: Comprehensive tables. United Nations, New York.

2.1 priedas

Gimstamumas, vedybos, ištuokos

Metai	Bendrieji rodikliai (1000-iui gyventojų)			Suminiai gimstamumo rodikliai		
	Gimstamumo	Vedybų	Skyrybų	Lietuva	Latvija	Estija
1985	16,5	9,7	3,2	2,08	2,09	2,12
1986	16,7	9,9	3,3	2,12	2,21	2,17
1987	16,4	9,7	3,2	2,11	2,21	2,26
1988	15,5	9,6	3,2	2,02	2,16	2,27
1989	15,1	9,4	3,3	1,98	2,05	2,21
1990	15,3	9,8	3,4	2,02	2,02	2,05
1991	15,0	9,2	4,1	1,99	1,86	1,79
1992	14,3	8,0	3,7	1,89	1,73	1,69
1993	12,7	6,4	3,7	1,69	1,51	1,45
1994	11,4	6,3	3,0	1,52	1,39	1,37
1995	11,1	6,0	2,8	1,49	1,25	1,32
1996	10,5	5,5	3,0	1,42	1,16	1,30
1997	10,2	5,1	3,1	1,39	1,11	1,24
1998	10,0	5,0	3,2	1,36	1,09	1,21
1999	9,8	4,8	3,1	1,35	1,15	1,24
2000	9,2	4,6	2,9	1,27	1,23	1,39

Šaltiniai: Demografijos, 2001; Recent, 2000.